

Herman Paul

Een oefening in
bescheidenheid

ELF BRIEVEN OVER
GELOOF EN
GEESTESWETENSCHAPPEN

Herman Paul

Een oefening in
bescheidenheid

ELF BRIEVEN OVER
GELOOF EN
GEESTESWETENSCHAPPEN

Omslagontwerp: Peter Kortleve / Shortlife.nl

Lay-out binnenwerk: Geertje van der Velde / gewoongeertje.nl

ISBN 978 90 435 4383 5

ISBN 978 90 435 4384 2 (e-book)

NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2025 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
1. Wat zijn de geesteswetenschappen?	15
2. Een veelkleurige geschiedenis en een belangrijke taak	27
3. Kerk en geesteswetenschappen: raakvlakken en scheidslijnen	39
4. Tradities met een grote en een kleine t	51
5. Een kritische student in de kerkbank	59
6. God en mens: een nulsomspel?	69
7. Meer tussen hemel en aarde? Reductionisme en bescheidenheid	79
8. Historisch bijbelonderzoek: een les uit Istanbul	89
9. Een tijdloze theologie of een theologie van de tijd?	99
10. Vrede stichten: de academische gemeenschap	111
11. Bescheidenheid: een christelijke deugd?	121
Literatuur	133
Verantwoording	144

Woord vooraf

Als Luther een heel gewoon mens was, snel op z'n teentjes getrapt en allergisch voor gezag, waarom herdenken we dan op 31 oktober de Reformatie alsof die een daad van God zelf was? Als Hollandse calvinisten vroeger niets wilden weten van orgels in de kerk, hoe calvinistisch zijn de mannenbroeders dan die nu het orgel verdedigen als ware het een heilig instrument? Als de Bijbel in de loop van eeuwen bij elkaar geschreven is, door heel verschillende auteurs, die elk hun eigen accenten legden, hoe kun je dan zeggen dat de Bijbel van kaft tot kaft geïnspireerd is? Waarom wordt de Bijbel zo vaak gelezen als één groot geschiedenisboek, terwijl er zoveel andere literaire genres bestaan? Waarom klinken in de kerk zoveel woorden van vroeger, terwijl we weten dat elke tijd anders is, zodat je een gedachte uit de oudheid of de zeventiende eeuw niet zomaar kunt transplanteren naar nu? En als wij als geesteswetenschappers leren dat je voor elke interpretatie goede argumenten moet aandragen, waarom mag mijn predikant dan 's zondags van alles beweren, zonder dat hij de voors en tegens van zijn visie tegen elkaar afweegt? Dat is toch wetenschappelijk niet verantwoord?

Vaak, te vaak misschien, klinken zulke vragen in mijn werk-kamer, uit de mond van studenten die zijn opgegroeid in een

wereld vol zekerheden. Ze koesteren de Bijbel als het onfeilbare Woord van God, hebben een sterk besef van christelijke identiteit en geloven dat de waarheid één is – zodat ze een boedelscheiding tussen ‘dit zegt de kerk’ en ‘dit leer ik op de universiteit’ verontwaardigd van de hand wijzen. Maar als ik ze spreek, is dat in negen van de tien gevallen omdat de zekerheden van hun jeugd zijn gaan wankelen door het historiseren, contextualiseren en relativeren waarin geesteswetenschappers zo bedreven zijn. Hoe valt de blik van de historicus of de literatuurwetenschapper te rijmen met het geloof van de kerkganger? In hoeverre is dit geloof een product van toevallige omstandigheden? Denkt niet elke lezer vanuit een verstaanshorizon die cultureel bepaald is? Zijn grote woorden over God überhaupt geen projecties op een zwijgende hemel of machtswoorden waarmee mensen hun eigen posities beschermen?

Als studenten, soms in tranen, deze vragen aan mij voorleggen, denk ik aan Johan Huizinga, mijn verre voorganger als hoogleraar bij de Leidse vakgroep geschiedenis. In 1922 woonde Huizinga een lezing bij van Ernst Troeltsch, een Duitse theoloog die op het punt stond een dik boek te publiceren over de relativerende effecten van historisch denken. In het Leidse Academieggebouw vertelde Troeltsch dat geesteswetenschappers zó gewend waren geraakt om mensen en ideeën in de context van hun tijd te bezien, dat ze zich weinig meer konden voorstellen bij waarden die de tijd overstijgen. Afgaand op zijn aantekeningen – die vond ik terug in zijn archief – werd Huizinga door deze lezing geraakt: hij wijdde er diverse dagboekachtige notities aan. Maar ook met zijn studenten ging Huizinga erover in gesprek. Hij drukte hun op het hart dat ze ‘de historie niet [hoefden] te vreezen’. Troeltsch heeft wel gelijk dat mensen kinderen van hun tijd zijn en dat alles wat zij zeggen of doen de

sporen daarvan draagt. Maar dat is toch niet het enige? Kan het eeuwige niet oplichten in de tijd of zich manifesteren in dat wat voorbijgaat?

Zoals Huizinga, kleinzoon van een dominee, het belangrijk vond om deze grote vragen met zijn studenten te bespreken, zo probeer ik, binnen de grenzen van mijn mogelijkheden, een gesprekspartner te zijn voor studenten die zich afvragen hoe geesteswetenschappelijke studie en christelijk geloof zich tot elkaar verhouden. Zoals Huizinga ervan overtuigd was dat zijn studenten niet bang hoefden te zijn voor historiserend onderzoek, zo roep ook ik studenten toe: vrees de geesteswetenschappen niet! Die vragen van hierboven spelen het goddelijke en het menselijke, het eeuwige en het tijdelijke, het waardevolle en het voorbijgaande tegen elkaar uit. Maar dat hoeft niet. Het christelijk geloof leert ons dit of-ofdenken te overstijgen en, in Huizinga's woorden, 'in den tijd iets achter den tijd te begrijpen'. Daarmee valt natuurlijk niet alles op zijn plek. Tijd en eeuwigheid, denken en geloven – het zijn onuitputtelijke thema's, met ruimte voor allerlei ervaringen van wrijving, twijfel, vreugde en dankbaarheid. De uitdaging is niet om geloof en geesteswetenschappen te harmoniseren, maar om met Huizinga te beseffen dat geloof in God en een kritische analyse van wat mensen doen en denken geen elkaar uitsluitende grootheden hoeven te zijn.

Eén verschil met mijn voorganger, honderd jaar geleden, is daarbij wel belangrijk. Het gesprek heeft zich verplaatst van de collegezaal naar de wandelgangen, naar mijn werkkamer of naar de vergaderzaaltjes van christelijke studentenverenigingen. De voornaamste reden daarvoor is dat ik achter de lesseenaar, in mijn rol als docent, een andere verantwoordelijkheid draag dan in privégesprekken met studenten. Dit inzicht is

vandaag de dag meer doorgedrongen dan in Huizinga's tijd. Daarnaast helpt een informele ambiance erachter te komen wat de vragen zijn waar studenten mee zitten. Elke serieuze gedach-
tewisseling begint met goed luisteren: waar loop je tegenaan, waar wringt het voor jou?

Als ik in de loop van de jaren iets heb gemerkt, dan is het dat er niet één vraagstuk 'geloof en wetenschap' bestaat. Studenten hebben uiteenlopende vragen, afhankelijk van hun achtergrond, hun studiekeuze, hun karakter, de docenten die ze treffen en de literatuur die ze lezen. Jongeren die zijn opgegroeid in een academisch milieu ervaren hun studie doorgaans anders dan leeftijdsgenoten die als eersten in hun familie de stap naar de universiteit hebben gezet. Een student van oudkatholieke komaf verbaast zich over andere dingen dan iemand uit de Gereformeerde Gemeenten. Wie Nederlandse taal- en letterkunde doet, loopt misschien wel aan dezelfde faculteit rond als een filosofiestudent, maar leert er zulke andere dingen, dat een ontmoeting tussen de twee op één lange uitwisseling van verschillen zou kunnen uitlopen. Het is dus zaak voorzichtig te zijn met generalisaties over 'het' geloof en 'de' wetenschap. Het geloof van de een is niet dat van de ander, net zomin als de wetenschap waarmee studenten kennismaken er overal hetzelfde uitziet.

Daar komt nog iets bij. De vragen die studenten nu bezighouden, overlappen soms maar gedeeltelijk met die van eerdere generaties. Toen ik student was, in de jaren negentig van de vorige eeuw, gingen alle geloof-en-wetenschapsdiscussies over de vraag hoe je je geloof inbrengt in de wereld van de wetenschap. Tegenwoordig hoor ik studenten vaker vragen: wat doet mijn academische vorming met mijn geloof en mijn plek in de kerk? Uiteraard sluiten deze vragen elkaar niet uit. Maar

qua blikrichting zijn ze verschillend. Het gesprek concentreert zich meer op de 'academisch geschoolde kerkganger' dan op de 'christelijke wetenschapper'. Een tweede verschuiving, die hier wellicht mee samenhangt, werd in de Verenigde Staten al door Bing Niehesignaleerd. Geloof en wetenschap kunnen wrijven, maar christen-zijn te midden van niet-christelijke leeftijdsgenoten is óók een uitdaging. Voor studenten die in een beschermde omgeving zijn opgevoed, is soms niet de wetenschap de grootste barrière, maar een universiteit waar ze de collegebankjes delen met leeftijdsgenoten die er een andere levensstijl op nahouden dan zij zijn gewend. Opeens vragen ze zich af: Kan ik in de kantine wel bidden voor mijn lunch? Vinden mijn medestudenten mij niet gek? Of: Heb ik niet onder een steen geleefd, omdat de muziek die zij luisteren, mij helemaal niets zegt?

Voor een deel hebben deze vragen te maken met volwassen worden. Leren jezelf te verhouden tot mensen met andere interesses, gewoonten en overtuigingen: dat is een uitdaging waar iedereen, binnen en buiten de universiteit, op enig moment mee wordt geconfronteerd. Als het zo uitkomt, praat ik daar met studenten wel over. Maar in de brieven die volgen, zal ik dat niet doen. Graag houd ik me bij mijn leest, dat wil zeggen, bij vragen die specifiek de geesteswetenschappen aangaan. (Wie verder leest, zal ontdekken dat deze keuze iets te maken heeft met de ethiek van wetenschap.) Wél voel ik me uitgedaagd om te reageren op die andere verschuiving: die van de christelijke wetenschapper naar de academisch geschoolde kerkganger. Veel van wat geesteswetenschappers doen – oude teksten analyseren en woorden van lang geleden toepassen op het hier en nu – raakt namelijk aan wat 's zondags in de kerk gebeurt. Meer ook dan leeftijdsgenoten die een studie wis- of scheikunde volgen, worden

studenten in de geesteswetenschappen getraind in het herkennen van conventies, stereotypen, retorische strategieën en machtsverhoudingen. Deze vaardigheid laat je niet thuis als je 's zondags naar de kerk fietst. Maar hoe verhoudt een analyse van macht en retoriek in de kerk zich tot het geloof dat God in Woord en lied tot zijn gemeente spreekt? Dat is een vraag – ik hoor studenten hem in allerlei varianten stellen – waarop ik graag inga.

Een extra reden om dit te doen, is dat publicaties over geloof en wetenschap vaak over andere thema's gaan. Het debat wordt in onze tijd gedomineerd door de natuur- en levenswetenschappen. Dat is nóg een verschil met Huizinga's tijd: honderd jaar geleden maakten theologen zich meer zorgen over geschiedenis dan over biologie of geologie. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit, deels vanwege nieuwe inzichten in de aard- en levenswetenschappen, deels ook doordat Engels de voertaal van het debat werd. Plots schrompelde *Wissenschaft* (dat alle vakgebieden omvat) ineen tot *science* (waar de geesteswetenschappen buiten vallen). Het gevolg is dat veel publicaties over geloof en wetenschap niets te zeggen hebben over Franse taal- en letterkunde, Midden-Oostenstudies, kunstgeschiedenis of literatuurwetenschap – en al helemaal niet uit de voeten kunnen met de vraag hoe de interpretatieve praktijken van de geesteswetenschappen zich verhouden tot die van de kerk. Überhaupt gaat het gesprek bijna nooit over praktijken, gewoonten en manieren van lezen: geloof-en-wetenschapsboeken richten hun aandacht vaak liever op theorieën, hypothesen en overtuigingen. Dit boekje wil iets van deze lacune vullen, voor een doelgroep van studenten (mogelijk ook docenten en predikanten) die zich afvragen hoe ze christelijk geloof en geesteswetenschappelijke studie met elkaar kunnen rijmen.

De aanleiding was een praktische. Peter Gorter, acquirierend

redacteur bij uitgeverij KokBoekencentrum, vroeg me dit boekje te schrijven naar aanleiding van een lezing voor predikanten over geloof en geesteswetenschappen. Deze lezing kreeg in het *Reformatisch Dagblad* de nodige aandacht, wat (zoals dat gaat) menige vervolguitnodiging in mijn mailbox deed belanden. Het format van een brievenboek bood mij een kans om een en ander te combineren. Tijdschriftredacteurs die mij om een bijdrage vroegen, kregen alvast een brief, bij wijze van voorpublicatie. Lezingen voor studentenverenigingen vormden het ruwe materiaal voor de overige brieven. Sommige epistels zijn daadwerkelijk verstuurd; de meeste zijn alleen uit stilistische overwegingen in de vorm van een brief gegoten. Die overwegingen hebben te maken met het doel van dit boekje. Mijn hoop is dat de briefvorm – zonder voetnoten, maar met literatuurverwijzingen achterin – uitnodigt tot lezen en helpt abstracte argumenten verteerbaar te maken.

Ik schrijf deze brieven als onderzoeker en docent, maar ook als christen en theologisch geïnteresseerde. Deze identiteiten laten zich onderscheiden, maar staan uiteraard niet los van elkaar. Al is in sommige brieven vooral de hoogleraar aan het woord en spreekt in andere het kerklid, *Een oefening in bescheidenheid* presenteert uiteindelijk een kijk op christelijk geloof en geesteswetenschappen die gevoed is door jarenlang grensverkeer tussen kerk en universiteit, met input uit zowel de christelijke traditie als het academische leven.

Over input gesproken: ik ben veel dank verschuldigd aan de studenten, promovendi en collega's die bereid waren om delen van het manuscript in concept te lezen: Annelies van Heemst, Wouter Hofland, Caroline Schep, Hidde Slotboom en Paul van Trigt. Het verwerken van hun commentaar was óók een oefening in bescheidenheid: het werd me duidelijk dat ik het boekje

gemakkelijk tot vijftien of twintig brieven had kunnen laten uitdijen. Graag dank ik uitgeverij KokBoekencentrum voor de inmiddels jarenlange samenwerking, Peter Gorter voor de e-mail waarmee het project begon en het hele team in Utrecht voor de goede zorgen die het aan deze uitgave heeft besteed. Ten slotte dank ik mijn dochters, die nog te jong zijn om tot de doelgroep te behoren, maar oud genoeg om een mening te hebben over de aanhef van mijn brieven ('die namen zijn echt té ouderwets, papa!'). Ik draag het boekje aan hen op, in de hoop dat ze te zijner tijd iets zullen herkennen van wat deze brieven willen zeggen.

1. Wat zijn de geesteswetenschappen?

Beste Lianne,

Wat leuk dat je nog even terugkomt op ons gesprekje van vorige week. Ik snap dat je met toenemende verwarring naar mijn verhaal hebt geluisterd. Zolang niet duidelijk is wat de geesteswetenschappen precies zijn – wat hen bijeenhoudt, wat hen onderscheidt van het soort wetenschap dat jij als scheikunde-student beoefent – blijven grote woorden over geloof en geesteswetenschappen in de lucht hangen. Laten we daarom even een stap terug zetten. Of liever: een stap *down to earth*, naar de alledaagse werkelijkheid van studenten Arabistiek die voor hun grammaticatentamen zitten te blokken, naar een werkcollega waarin studenten het vierde boek van John Miltons *Paradise Lost* bespreken of naar een werkkamer hier aan de faculteit waar een collega zit te schrijven aan een artikel over de economische gevolgen van de Chinese eenkindpolitiek. Ik wil namelijk best iets zeggen over het verschil tussen geestes- en natuurwetenschappen; ik begrijp dat dit voor jou een aangelegen thema is. Maar het is ook zo'n abstracte kwestie, op zo'n hoog niveau van generalisatie, dat ik graag een aanloop op de

grond neem, met een paar concrete observaties van wat er in de gebouwen om mij heen gebeurt.

* * *

Altijd als ik 's morgens naar mijn werkkamer loop, kijk ik even op de schermen die vertellen welke colleges er de komende uren op het programma staan. De rijkdom aan collegetitels vind ik fascinerend: geschiedenis van Mesopotamië, Russisch voor beginners, de Europese Unie als globale actor, Aristophanes' *Lysistrata*, ecologisch imperialisme in Afrika, middeleeuwse paleografie, Nederlandse landschapsschilderkunst in de zeventiende eeuw, filmtheorie II, Engelse fonologie, koloniaal geweld in Indonesië, taoïsme, hedendaagse visies op gender en seksualiteit, bijbels Aramees, mensenrechten in Latijns-Amerika, Wittgensteins *Tractatus logico-philosophicus*, Japans-Chinese betrekkingen in de twintigste eeuw, Duitse herinneringsliteratuur, biodiversiteit in de stad... Het is toch geweldig dat er op één plek zoveel moois wordt aangeboden? Het is dat mijn agenda alle dagen tjokvol zit, anders zou ik graag eens hier en daar aanschuiven.

Wat er in die colleges gebeurt? Het klinkt misschien wat triviaal, maar veel geesteswetenschappelijke studies zijn één lange training in lezen en schrijven. Ik zal uitleggen wat ik daarmee bedoel. Lezen begint basaal, bij het leren van een taal: woordjes of karakters stampen, grammaticale regels begrijpen, eenvoudige zinnnetjes vertalen. Aan onze faculteit lopen honderden studenten rond die een of twee nieuwe talen aan het leren zijn, in de hoop dat ze straks een Egyptische krant kunnen lezen, de politieke verwickelingen in Argentinië kunnen volgen

of *De gebroeders Karamazov* in het Russisch kunnen lezen. Net zo basaal is trouwens het college middeleeuwse paleografie, waar studenten leren oude handschriften te ontcijferen. Denk maar niet dat je een vijftiende-eeuwse stadsrekening zonder oefening kunt lezen.

Lezen houdt ook in: begrijpen wat voor tekst of beeld je voor je hebt. Wat is een stadsrekening eigenlijk en waarin verschilt die van een gemeentelijke jaarrekening nu? Wat voor genres bestonden er in de Japanse hofpoëzie? Hoeveel vrijheid hadden dichters om af te wijken van wat in deze genres gebruikelijk was? En hoe belangrijk is het om de zinspreuk ‘over de doden niets dan goeds’ in je achterhoofd te houden als je een negentiende-eeuwse biografie van Willem Bilderdijk leest? Docenten leren studenten te begrijpen wat de eigenaardigheden van deze verschillende soorten teksten zijn en stimuleren en passant een kritische houding jegens het materiaal. Hoe betrouwbaar is de Russische staatstelevisie? Het maakt nogal wat uit of je van de presentatrice een betrouwbaar verslag van actuele gebeurtenissen verwacht of beseft dat je naar propaganda zit te kijken. Maar wat is propaganda en waaraan herken je haar?

Die laatste vraag brengt ons bij het eigenlijke lezen: het ‘duiden’ of ‘interpreteren’ van teksten, beelden en objecten. Hierin zijn de geesteswetenschappen op hun best. De hamvraag is nooit ‘wat staat hier?’ of ‘wat zien we hier?’ maar ‘wat betekent dit?’ Interpretatie draait om het vinden, reconstrueren en toekennen van betekenissen – wat het woord *pravda* betekent volgens het woordenboek, voor de Russische communisten die hun dagblad in 1912 zo noemden of voor de inwoners van het Azerbeidjaanse dorpje Qılınçbylı dat tot 1998 Pravda heette. Geesteswetenschappers zoeken naar betekenissen die woorden, beelden, objecten en gebeurtenissen vroeger hadden,

maar evengoed naar wat ze nu betekenen of zouden kunnen betekenen. Waarom is de herinnering aan het Russische Keizerrijk in Moskou nog altijd springlevend? Wat hebben de romans van Fjodor Dostojevski lezers in een gepolariseerde wereld als de onze te zeggen? Daarbij kijken geesteswetenschappers, voor alle duidelijkheid, niet louter naar betekenissen waarvan auteurs of lezers zich bewust zijn. Ze hebben ook een indrukwekkend arsenaal aan middelen om verborgen betekenislagen en verzwegen vooronderstellingen aan het licht te brengen.

Het aardige daarbij is dat studenten in verschillende studierichtingen zich oefenen in verschillende manieren van lezen. Om nog even bij Dostojevski te blijven: bij *De gebroeders Karamazov* zullen literatuurwetenschappers, historici en religiewetenschappers allemaal hun eigen vragen stellen. De eersten zullen hun studenten gereedschappen aanreiken voor een literaire analyse van de roman (hoe lineair is de verhaallijn, wie is de verteller, wat voor stijlfiguren gebruikt starets Zosima tegenover Aljosja?). Historici zullen willen weten hoe gangbaar de opvattingen over lijfeigenschap en drankmisbruik waren die Dostojevski zijn personages in de mond legt of hoe de roman vanaf het begin van de twintigste eeuw in vertaling een steeds groter publiek bereikte. Religiewetenschappers, op hun beurt, hebben boekenplanken volgeschreven over zonde, schuld en vergeving in het verhaal van de Grootinquisiteur. En zo zou ik kunnen doorgaan over het taalgebruik van Dostojevski, over zijn positie in de literaire canon, over de kritiek die zijn psychologische uitweidingen hebben uitgelokt (zelfs onder literaire grootheden als Vladimir Nabokov) en over zijn reputatie onder feministische lezers – een hele waaier aan invalshoeken waarmee geesteswetenschappers Dostojevski lezen.

Hoe geloof en geesteswetenschappen elkaar verrijken

Wat gebeurt er als je je onderdompelt in taal, literatuur of geschiedenis? Zet je dan je geloof op het spel? Boeken over geloof en wetenschap gaan bijna altijd over de natuurwetenschappen, niet over geschiedenis, filosofie, kunstgeschiedenis of taal- en letterkunde. In dit boek betoogt Herman Paul dat christenen prima uit de voeten kunnen met de geesteswetenschappen, zolang ze maar niet vergeten bescheiden te zijn.

Herman Paul is hoogleraar geschiedenis van de geesteswetenschappen aan de Universiteit Leiden. Sinds 2024 is hij lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Van zijn hand verschenen eerder *De slag om het hart* en *Shoppen in advent*.

ISBN 978 90 435 4383 5 • NUR 700

